

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 2, No.58, Summer 2023

Received: 21/07/2022

Accepted: 23/11/2022

Explanation and Analysis of the Course of Scientific Communications between Scholars and Muhaddiths of Isfahan and Neishabur from the 3rd to the 7th Century AH

Maryam Parvinian

Ph.D. student in Islamic History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
maryam_parvinian@yahoo.com

Asgar Montazerolghaem

Professor of Islamic History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
montazer@ltr.ui.ac.ir

Ali Akbar Abbasi

Associate professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
aa.abbasi@ltr.ui.ac.ir

Abstract

Academic interactions in Islamic civilization have provided the basis for the growth of scientific centers and various fields of science. As one of the important scientific centers of the Islamic world, Neyshabor has been successful in attracting scholars from Isfahan, especially in the field of hadith

*Corresponding author

2322-5181/ © 2023. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

 [10.22108/JHR.2022.134360.2387](https://doi.org/10.22108/JHR.2022.134360.2387)

knowledge in a way that the number of Esfahani hadith scholars in Neishabur reached 70 people in the 4th and 5th centuries due to the conditions of Neishabur. A number of scholars from Neyshabur were also present in Isfahan. Some scholars and muhaddiths of Isfahan, especially those who had the Shafi'i religion, influenced the flow of hadiths in Neyshabur by traveling there. They became among the famous muhaddith scholars of Neyshabur. This article aimed to investigate the following question with a descriptive and analytical method: How did the scholars of Isfahan leave the Hadith knowledge in Neishabur? The scholars of Isfahan traveled to Neishabur in the 4th and 5th centuries due to the prosperity of the Shafi'i religion in Neishabur and the privileges that were available to the followers of the Shafi'i religion. They engaged in scientific interactions with the scholars of Neishabur. Also, some muhaddiths of Isfahan, who were present in Neishabur, became among the elders and teachers of the great and famous Shafi'i muhaddiths there. The result of this interaction was the noticeable presence of traditions of Isfahani muhaddiths among the famous Neishaburi muhaddiths.

Introduction

Isfahan and Neishabur were among the scientific centers in the Islamic world and the focus of the presence of scholars because of the privileges they could enjoy. Among the advantages of Neyshabur, we can mention its favorable economic situation, various movements of religion, many schools, and numerous muhaddiths. These concessions provided the basis for attracting scholars from other places. The knowledge of Hadith in Neishabur was one of the key fields of knowledge that was prevalent there. The best hadith works of Sunnis, including Sahih Bukhari and Muslim, were written in this city. On the other hand, Isfahan was one of the scientific centers in the knowledge of hadith in the Islamic world. Its numerous muhaddiths has been mentioned in the local history sources of Isfahan. In these sources, it is mentioned that the muhaddiths of Isfahan have traveled to other places, while those of the other places have gone to Isfahan, which is a sign of the prosperity of this knowledge among the scholars of Isfahan.

Materials and Methods

This research aimed to investigate the course of scientific relations between the scholars of Neishabur and Isfahan in the field of Hadith from the 3rd to the 7th century AH by using a descriptive-analytical method and library data and relying on the first and second category sources.

Discussion, Results, and Conclusion

One of the important advantages of Neishabur is that in the 4th and 5th centuries of Hijri, the Shafi'i religion has flourished in this city. The existence of many schools for the Shafi'i sects, lecturers, and many muhaddiths, who were of this religion, was very effective in attracting the Shafi'i muhaddiths of Isfahan because some officials in Isfahan were staunch supporters of the Hanbali religion from the middle of the 3rd century. In the field of hadith knowledge in Isfahan, the Mande family also dominated the religious atmosphere of the city due to the presence of many scholars. As a result, the scholars of Isfahan were attracted to Neishabur. Some of the famous scholars of Isfahan, such as Abu Abdullah Bata, Abu Abdullah Safar, Abu Sahl Salouki Isfahani, Abu al-Qasim Darki, Abu Bakr Forak Isfahani, Abu Bakr Manjuyeh, and Abu Bakr Harith, stayed in Neishabur between 320 and 430 AH

and were taught the knowledge of Hadith after studying there for a while. With the success of the Seljuqs, the communication between the scholars of Isfahan and Neishabur decreased greatly. The reason for that was the strength of the Shafi'i religion, creation of Nizamiyah, and transfer of the Shafi'i family of the Al-Khajand religion to Isfahan by Khwaja Nizam al-Mulk.

Therefore, in the prosperity of the Shafi'i religion in the 4th and 5th centuries in Neyshabur, the limited existence of the Shafi'i muhaddith scholars in Isfahan, led to the travels of famous muhaddiths from Isfahan to Neyshabur and creation of the works of muhaddiths, such as Abu Abdullah Hakim, Abu Bakr Bayhaqi, Hakim Haskani, Abu Abd al-Rahman Salmi, and Abul Qasem Haskani. Also, some other narrations by Isfahan narrators can be seen in abundance, which shows the participation of Isfahani muhaddiths in the flow of knowledge of hadith to Nishabur until the time of the Seljuqs.

Keywords:

Scientific relationship, Isfahan, Neishabour, Scientific migration, Hadith

References

1. Ibn Athir, Ezzeddin (1358). *Kamel al-Tawarikh*. Beirut, Dar Sader.
2. Ibn Taghri Berdi, Yusuf (1392). *Al-Najum al-Zahira fi al-Muluk Misr and Cairo*. Egypt, Dar al-Kitab.
3. Ibn Jubeir, Mohammad Bin Ahmad (1370). *Travelogue of Ibn Jubeir*. Parviatabaki, Mashhad, Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.
4. Ibn Jozi, Abd al-Rahman bin Ali (1412). *Al-Muntazem fi Tarikh al-Umm and al-Muluk*. Mustafa Abd al-Qadir Atta, Beirut, Dar al-Kotob al-Ulamiya.
5. Ibn Habban, Muhammad (1393). *Al-Thaqat Muhammad Abdul Hamid Khan*. Deccan, Al-Othmaniyah Encyclopedia.
6. Ibn Hawqal (1366). *Travelogue of Ibn Hawqal*. Jafar Shaar. Tehran: Sepehr.
7. Ibn Khalkan, Ahmad Ibn Mohammad (1971, 1900). *Deaths of the Nobles*. Beirut, Dar Sader.
8. Ibn Salah, Uthman bin Abd al-Rahman (1992). *Tabaqat al-Fiqaha*. Muhyiddin Ali Najib. Beirut: Dar al-Bashair al-Islamiyyah.
9. Ibn Asaker, Ali Ibn Hasan (1415). *History of Damascus*. Amr Ibn Gharamah al-Amrowi. Beirut: Dar al-Fakr.
10. Ibn Emad Hanbali, Abd al-Hi (1406). *Shazarat al-Zahhab fi Akhbar Man al-Zahb*. Mahmoud al-Arnawut. Beirut: Darbin al-Kathir.
11. Ibn Faqih, Ahmad bin Muhammad (1416). *Al-Baldan*. Yusuf al-Ma'awi. Beirut: Alam al-Kitab.
12. Ibn Maqula, Ali bin Heba Allah (1411). *Al-Akmal fi Rifa al-Artiyab an al-mutalf wa al-Makhfil fi al-Asma wa al-Kani wa al-Ansab*. Beirut: Dar al-Kitab al-Ulamiya.
13. Ibn Mulqan, Umar Ibn Ali (1415). *Tabaqat al-Awliya*. Nur al-Din Sharibah Man Ulema al-Azhar. Cairo: Khanji School.
14. Ibn Najjar, Muhammad bin Mahmoud (1417). *Under the history of Baghdad*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ulamiya.
15. Ibn Naqta, Mu'in al-Din (1408). *Al-Taqeed Lamarfa of the narrations of Sunan and Al-Masanid*. Kamal Yusuf Hot, Bija, Dar al-Kitab al-Ulamiya.

16. Esfahani, Abdullah bin Muhammad (1412). *Tabaqat al-Muhaddithin BalSfahan and al-Wardeen Aliha*. Abdul Ghamr Abdul Haq Hossein al-Balushi. Beirut: Al-Rasalah Institute.
17. Esfahani, Abdullah bin Ahmad (1934). *Dhikr Akhbar Isbahan*. Leiden, Al-Maharuseh, Braille Press.
18. Bosworth, E. (1372). *History of Ghaznavians*. Hassan Anoushe. Tehran: Amir Kabir.
19. Baihaqi, Ali bin Zaid (1361). *History of Baihaqi*. Ahmad Bahmanyar. Tehran: Foroughi Bookstore.
20. Bayhaqi, Ahmad bin Hossein (1408). *Al-Zuhd al-Kabeer*. Sheikh Amer Ahmad Haider. Beirut: Dar al-Janani.
21. Bayhaqi, Ahmad bin Hossein (1401). *Belief and Guidance to the Path of Righteousness*. Ahmed Essam al-Katib. Beirut: Dar al-Afaq al-Jadila.
22. Bayhaqi, Ahmad bin Hossein (1406). *Al-Baath and al-Nashwar*. Sheikh Amer Ahmad Haider. Beirut: Center for Cultural Services and Research.
23. Bayhaqi, Ahmad bin Hossein (1413). *Al-Asmaa and al-Safaat*. Abdullah bin Muhammad al-Hashdi. Jeddah: Al-Sawadi Library.
24. Bayhaqi, Ahmad bin Hossein (1405). *Dalai al-Nabwa*. Abdul Muti Qalaji. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
25. Bayhaqi, Ahmad bin Hossein (1423). *Shab al-Iman*. Abdul Ali Abdul Hamid Hamid. India: Al-Rashad Library for Publication and Distribution in Riyadh in Cooperation.
26. Tehami, F. (2008). *The role of Iranians in compiling hadith*. Tehran: Islamic Culture and Art Research Institute.
27. Jarfazghani, Naseh bin Zafar (1374). *Tarikh Yamini*. Tehran: Jaafar Shaar.
28. Hakim Nishapuri, Muhammad bin Abdullah (bita) (Ibn Bey). *Tarikh Nishabur*. Ahmad bin Muhammad bin Hasan. Tehran: Ibn Sina Library.
29. Hakim Nishapuri, Muhammad bin Abdullah (1397). *Knowledge of Hadith Sciences*. Moazzam Hussein. Beirut: Darul-Kotob al-Elmiya.
30. Haskani, Obaidullah bin Abdallah (1411). *Zashwahd al-Tanzil for the rules of al-Tafazil fi Alayat al-Nazla fi Ahl al-Bayt*. Mohammad Baqer Mahmoudi. Tehran: Al-Ahya al-Thaqafa al-Islamiyya Majma.
31. *Hudud al-Alam men al-Mashriq ela al-Maghrib (1362)*. Manocher Sotoudeh. Tehran: Tahori Library.
32. Hamvi, Yaqut (2019). *Mujam al-Boldan*. Beirut: Dar al-Ahiya al-Tratah al-Arabi.
33. Khouli, Mohammad Abdul Aziz (1986). *Tarbakh Fanon Hadith*. Beirut: Dar al-Qalam.
34. Dhahabi, Shams al-Din (1405). *Sir Alam Al-Nbala*. Shoaib al-Arnawut Mohaghegh. Al-Rasalah Institute.
35. Dhahabi, Shams al-Din (1413). *History of Islam*. Omar Abd al-Salam Tadmari. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
36. Dhahabi, Shams al-Din (1419). *Tezkereh al-Hofaz*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyyah.
37. Dhahabi, Shams al-Din (Bita). *Al-Abar fi man Ghabar*. Beirut: Darul-Kotob al-Elamiya.
38. Razi, Ibn Abi Hatem (1271). *Jarh wa Tadum*. Beirut: Dar al-Ahiya al-Tarath al-Arabi.
39. Sabaki, Taj al-Din (1413). *Tabaqat al-Shafaiyyah al-Kabri*. Mahmoud Mohammad al-Tanahi and Abdul Fattah Mohammad al-Hallu. Hijral-Lat-Tabaeh and Publishing and Distribution Center.

40. Samaani, Abdul Karim bin Muhammad (1382). *Al-Ansab*. Abdul Rahman bin Yahya, Maalami Alimani. Hyderabad: Ottoman Encyclopedia.
41. Samaani, Abdul Karim bin Muhammad (2015). *Tohbeer fi Mojam Kabir*. Munira Naji Salem. Baghdad: Head of Diwan Al-Awqaf.
42. Sahmi, Hamza ibn Youssef (1407). *Tarikh Jurjan*. Muhammad Abd al-Ma'id Khan. Beirut: Alam al-Kitab.
43. Shahrastani, Mohammad bin Abdul Karim (1415). *Milla and Nahal*. Qom: Sharif Razi.
44. Safa, Z. (1371). *Literary history of Iran*. Tehran: Ferdows.
45. Sarifini, Ibrahim bin Mohammad (1414). *My selection of Kitab al-Siyaq for the history of Nisabur*. Khaled Haider, Dar al-Fikr and al-Nash al-Tawzi.
46. Safadi, Khalil bin Aibek (1420). *Al-Wafi Balofiyat*. By Ahmad al-Nalawut and Turki Mustafa. Beirut: Dar al-Ahiya al-Tarath.
47. Tusi, Hasan bin Ali (1344). *ii aaaaanhhhh*. Tehran: Zovar.
48. Ebadi, M. (1964). *Tabaqat al-Faqha al-Shafa'iyya*. Alexandria: Maktab al-Baldiyya.
49. Ghanimeh, A. R. (1372). *History of Great Islamic Universities*. Nurullah Kesai. Tehran: University of Tehran.
50. Qureshi, Abdul Qadir (Bita). *Jawaharlal Madhiyah fi Tabaqat al-Hanafiyah*. Abdul Fattah Mohammad Halo. Beirut: Al-Rasalah Institute.
51. Kesai, N. (1363). *Military schools and their scientific and social effects*. Tehran: Amir Kabir.
52. Kamali, A. Q. (1386). *History of the Ulama of Neishabur*. Tehran: Talayi Publishing Center.
53. Mafroukhi, Mofazl bin Saad (1328, 1385). *Mahasen Isfahan*. Hossein bin Mohammad Avi. Isfahan: Isfahan Cultural and Recreation Organization.
54. Muhammad, Muhammad Abu Zahu (1404). *Hadith and al-Muhaddatun*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
55. Moghdisi, Mohammad bin Ahmad (1411). *Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifa al-Aqalim*. Cairo: Madbouli School.
56. Manzari, Abdul Azim bin Abdul Ghani (1405). *Al-Takmallah Lufiat al-Naqqah*. Bashir Awad. Beirut: Al-Rasalah Institute.
57. Movid Thabit, A. (2535). *History of Neishabur*. Tehran: Association of National Artifacts.
58. Mahdavi, Mosleh al-Din (1379). *Mazarat of Isfahan*. Edited by Asghar Montazer al-Qaim. Isfahan: University of Isfahan.
59. Naji, M. R. (2012). *Islamic culture and civilization in the Samanid territory*. Tehran: Amir Kabir.
60. Yafi, Abdullah bin Asad (1417). *Marah al-Jinnan and Ibra al-Iqzhan*. Beirut: Dar al-Kitab al-Ulamiya.

Publications:

61. Ismaili, Q. A. (1386). *Fifteen unknown schools in Khorasan*. No. 6, pp. 63-82.
62. Sanai, H. R. (2016). *"Agriculture in Nishabur Province from the rise of the Tahirians to the rise of the Mongols"*. Research paper on local history, No. 67, pp. 1-72.
63. Sanai, H. R. (1390). *"The journeys of the scholars of Nishabur in the 3rd-6th centuries and its connection with their livelihood"*. *Islamic Studies*, No. 87, pp. 27-49.

64. Hajian, M. (2017). "Hadith sciences in Neishabur quarter during the first four centuries". *Historical Studies of Qur'an and Hadith, No. 64*, pp. 157-174.
65. Sharfi, A. R. (2009). "Nishabur's hadith domain from the beginning to the beginning of the 7th century AH". *Olum-e Hadith, No. 57*, pp. 211-235.
66. Tahmasabi, S. (2012). "Thorites and Hanbalis of Isfahan". *History of Islam, No. 45*, pp. 141-159.
67. Tahmasabi, S. (2012). "The Hanafis of Isfahan before the Safavid period (the study of the causes of their development and conflict with the Shafi'is and the Hanbalis)". *Sokhan-e Tarikh, No. 18*, pp. 73-93.
68. Molavi, A. H. (1968). "Nishabur, the oldest center of Khorasan, the base of Islamic sciences in Iran". *Islamic Studies, No. 1*, pp. 182-226.

تبیین و تحلیل سیر ارتباط علمی محدثان و عالمان اصفهان و نیشابور از سده سوم تا هفتم هجری

مریم پروی‌نیا، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

maryam_parvinian@yahoo.com

اصغر منتظرالقائم*، استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

montazer@ltr.ui.ac.ir

علی اکبر عباسی، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

aa.abbasi@ltr.ui.ac.ir

چکیده

تعامل علمی در تمدن اسلامی زمینه‌بستگی مراکز علمی و رشته‌های مختلف علوم را فراهم کرد. نیشابور به‌عنوان یکی از مراکز مهم علمی جهان اسلام، به‌خصوص در زمینه دانش حدیث و با داشتن امتیازات ویژه در جذب عالمان اصفهان به نیشابور موفق بود. تعداد این عالمان و محدثان اصفهانی در نیشابور در قرن چهارم و پنجم به‌دلیل شرایط نیشابور به هفتاد نفر رسید. شماری از عالمان نیشابور نیز در اصفهان حضور یافتند. برخی از عالمان و محدثان اصفهان، به‌خصوص کسانی که مذهب شافعی داشتند، با سفر به نیشابور بر جریان حدیثی نیشابور تأثیرگذار شدند و جزء مشایخ محدثان مشهور نیشابور قرار گرفتند. این نوشتار بر آن است تا با روش توصیفی و تحلیلی این سؤال را بررسی کند که چه عاملی در تعامل محدثان و عالمان نیشابور و اصفهان در قرن چهارم و پنجم مؤثر بود؟ چگونه محدثان اصفهان در دانش حدیثی نیشابور تأثیر گذاشتند؟ محدثان اصفهان به‌دلیل رونق مذهب شافعی در نیشابور و امتیازاتی که برای پیروان مذهب شافعی فراهم بود، در قرن چهارم و پنجم به نیشابور سفر و با محدثان نیشابور تعامل علمی کردند. همچنین برخی محدثان اصفهان با حضور در نیشابور جزء مشایخ و استادان محدثان بزرگ و مشهور شافعی مذهب نیشابور شدند و دستاورد این تعامل وجود روایات محدثان اصفهانی در تألیفات محدثان مشهور نیشابوری بود که به‌طور محسوسی در تألیفات محدثان مشهور نیشابور به چشم می‌خورد.

واژه‌های کلیدی: ارتباط علمی، اصفهان، نیشابور، سفرهای علمی، حدیث.

مقدمه

یکی از علل شکوفایی علوم در تمدن اسلامی، سفرهای علمی بوده است که زمینه بالندگی مراکز علمی و رشته‌های مختلف را فراهم کرده است. نیشابور به دلیل موقعیت سیاسی، جغرافیایی، اجتماعی و مذهبی از مراکز مهم علمی در شرق جهان اسلام بود. در این مرکز علمی مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها، تألیفات وزین و معروف و دانشمندان مشهوری حضور داشتند. همچنین حضور دانشمندان مناطق دیگر جهان اسلام بر ظرفیت علمی این شهر افزود. نام این دانشمندان در شاخه‌های مختلف علوم دینی در کتاب‌های تراجم و تاریخ‌های محلی و فرهنگ‌نامه‌های دینی مشاهده می‌شود. مذاهب مختلف موجود در نیشابور بر تحرک و ظرفیت علمی نیشابور مؤثر واقع شد و تأثیر بسیاری بر مناطق دیگر داشت.

اصفهان نیز از امتیازات ویژه‌ای همچون موقعیت جغرافیایی و پیشینه مناسب علمی برخوردار بود. در این خطه دانشمندان بسیاری حضور داشتند که نام آنها در کتاب‌های تاریخ‌نگاری محلی اصفهان یافت می‌شود. در این آثار علاوه بر عالمان اصفهان، دانشمندان مناطق دیگر، که به اصفهان سفر کرده‌اند، نیز ذکر شده است.

در این ارتباط علمی، تفاوت فضای علمی و مذهبی اثرگذار بود. در نیشابور مذاهب و گروه‌های مختلفی وجود داشت، از قرن چهارم تا پنجم مذهب شافعی در نیشابور فراگیر شد؛ اما در اصفهان مذهب شافعی، رونقی مثل نیشابور نداشت و تا دوران آل‌بویه فضای مذهبی بیشتر در اختیار حنابله بود. این فضای مذهبی تا روی کار آمدن سلجوقیان ادامه داشت. در دوران آل‌بویه صاحب بن عبّاد که وزیری شیعی مذهب بود، بیشتر در مسجد جورجیر فعالیت

علمی کرد؛ زیرا مسجد جامع، بزرگ‌ترین مرکز علمی اصفهان، در اختیار طرفداران مذهب حنبلی بود. با وزارت خواجه نظام‌الملک در اصفهان، مذهب شافعی درخور توجه قرار گرفت و خواجه به‌عنوان وزیر مقتدر و با نفوذ، مسجد جامع اصفهان را مرکزی برای شافعیان قرار داد. تا قبل از روی کار آمدن سلجوقیان، بیشتر دانشمندان شافعی مذهب اصفهان همچون ابوبکر محمد بن حسن فورک، ابوالقاسم دارکی، ابومحمد عبدالله بن یوسف بامویه، ابوسهل صعلوکی و برخی دیگر نیشابور را به دلیل امتیازات خاصی که داشت، برای فعالیت خود انتخاب کردند و با اقامت در نیشابور، ضمن استفاده از دانش نیشابوریان، خود نیز به فعالیت و مشارکت در دانش حدیث با نیشابوریان پرداختند. در امتداد همین فضای مذهبی، عالمان اصفهان رحله‌های بسیاری به نیشابور داشتند؛ ولی حضور و اقامت عالمان نیشابور در اصفهان کمتر بود. در این تعامل علمی آنچه باید درخور توجه قرار گیرد، دستاوردهای این ارتباطات برای هر دو شهر است. سؤالاتی که در این پژوهش بررسی شده است، عبارتند از: چه عاملی در تعامل محدثان و عالمان نیشابور و اصفهان در قرن چهارم و پنجم مؤثر بود؟ چگونه محدثان اصفهان در دانش حدیثی نیشابور تأثیر گذاشتند؟ محدثان اصفهان به دلیل رونق مذهب شافعی در نیشابور و امتیازاتی که برای پیروان مذهب شافعی فراهم بود، در قرن چهارم و پنجم به نیشابور سفر و با محدثان نیشابور تعامل علمی کردند. همچنین برخی محدثان اصفهان با حضور در نیشابور جزء مشایخ و استادان محدثان بزرگ و مشهور نیشابور قرار گرفتند و دستاورد این تعامل، وجود روایات محدثان اصفهانی در تألیفات محدثان مشهور نیشابوری بود که به‌طور محسوسی در تألیفات محدثان مشهور نیشابور به چشم می‌خورد.

پیشینه تحقیق

درباره اصفهان و نیشابور کتاب‌ها و مقالات بسیاری به نگارش درآمده و از جنبه‌های مختلف بررسی شده است که برای دست‌یافتن به اطلاعات کلی مفید است. با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، موضوع تعامل و روابط علمی نیشابور و اصفهان چنان‌که باید درخور توجه قرار نگرفته است؛ اما برخی مقالات تا حدودی به موضوع نزدیک است. طهماسبی (۱۳۹۰) در مقاله‌ی ثوری‌ها و حنبلی‌های اصفهان، مذهب ثوری و روند جایگزینی مذهب حنبلی را در اصفهان بررسی کرده است. طهماسبی (۱۳۹۲) در مقاله‌ی حنفی‌های اصفهان تا پیش از صفویان، وضعیت حنفیان اصفهان را تا زمان صفویه و دانشمندان آنها را بررسی کرده و بازهم تنها به اصفهان پرداخته شده است. شرفی (۱۳۸۹) حوزه‌ی حدیثی نیشابور و عوامل رونق آن را بررسی کرده است که تنها به حوزه‌ی نیشابور محدود است. مولوی (۱۳۴۷) در بررسی خراسان به‌عنوان قدیمی‌ترین پایگاه علوم اسلامی، به دانشمندان نیشابور پرداخته است. حاجیان (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان علوم حدیث در ربع نیشابور طی چهارسده‌ی نخستین، انواع تألیفات حدیثی نیشابور و محدثان مشهور آن را بررسی کرده است؛ ولی به تعامل علمی با دیگر مراکز اشاره نکرده است. ثنایی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان رحله‌های محدثان نیشابور و پیوند آن با معیشت ایشان، تأمین هزینه‌های محدثان نیشابور را بررسی کرده و تنها در چند مورد محدود به برخی محدثان اصفهان اشاره کرده است. همچنین تهامی (۱۳۸۰) به نقش ایرانیان در تدوین و نشر حدیث پرداخته و محدثان شهرها را جداگانه نام برده است. این پژوهش در نظر دارد که روابط علمی اصفهان و نیشابور را در زمینه‌ی دانش حدیث از سده‌ی سوم تا هفتم تبیین و تحلیل کند.

۱- وضع علمی نیشابور در سده‌های سوم تا هفتم

در دانش حدیث

در بررسی وضع علمی شهرها یا مراکز علمی آنچه درخور توجه قرار می‌گیرد، پرداختن به دانشمندان شهر، مراکز علمی، تألیفاتی که دانشمندان در رشته‌های مختلف علوم به یادگار گذاشته‌اند و سپس ارتباطاتی مدنظر است که با مراکز علمی دیگر برقرار کرده‌اند. نیشابور مرکزی برای علما و فضلاء مطرح شده است که مشخص‌ترین ویژگی برای وضعیت علمی آن است (حموی، ۱۳۹۹: ۳۳۱)؛ در کنار آن حمایت حاکمان سیاسی نیز در رونق وضعیت علمی تأثیرگذار است. طاهریان و سامانیان از جمله حاکمانی بودند که از حامیان علم محسوب می‌شدند. عبدالله بن طاهر از امرای طاهری در رونق علمی آن کوشید. این شهر در منابع، یک مرکز علمی توصیف شده است که نویسندگان، ادیبان و فقیهان و دانشمندان بسیاری در علوم مختلف، در آن زیسته‌اند و برخی شهرت بسیاری یافته‌اند (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۶۹). در زمان سامانیان نیز ابوعلی سیمجوری در رونق نیشابور تلاش کرد. نمونه‌ی اقدام او در حمایت از دانشمندان را می‌توان در ساخت مدرسه برای ابوبکر فورک اصفهانی مشاهده کرد (سبکی، ۱۴۱۳: ۱۲۸). دانشمندان نیشابور نقش عمده‌ای در تمدن اسلامی ایفا کرده و جریان‌های فکری، علمی و مذهبی متنوعی ایجاد کرده‌اند. مدارس و کتابخانه‌های نیشابور نیز در این وضعیت علمی نقش بارزی داشتند که به آنها پرداخته خواهد شد.

نیشابور به‌عنوان یک شهر علمی، به‌دلیل بسیاری از امتیازاتی که داشت، منبعی برای دانشمندان علوم مختلف از حدیث، قرآن، تفسیر، لغت و دیگر علوم بود. کثرت دانشمندان و محدثان، مدارس فراوانی که در نیشابور تأسیس شد، فعالیت علمی و فرهنگی سه

مذهب مهم از جمله کرامیان، شافعیان و حنفیان، به رونق وضعیت علمی نیشابور منجر شد. مرکزیت سیاسی نیشابور در زمان طاهریان و انتقال دانشمندان بزرگ در علوم گوناگون از بغداد به خراسان نیز از زمینه‌های رونق علمی این شهر بود. تدریس علمای بزرگ مذاهب اهل سنت، به‌ویژه شافعیان و حنفیان در رونق دانش نیشابور تأثیرگذار بود.

۲- وضع علمی اصفهان در سده‌های سوم تا هفتم در دانش حدیث

اصفهان از لحاظ اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی به‌عنوان بغداد دوم شناخته می‌شد (ابن فقیه، ۱۴۱۶: ۵۱۵) و از مراکز مشهور علمی بود. حافظ ابوشیخ اصفهانی در کتابش به نام طبقات‌المحدثین و ابونعیم اصفهانی در کتابش به نام ذکر اخبار اصفهان، دانشمندان این شهر را معرفی کرده‌اند. البته عالمان برجسته دیگری نیز به نگارش تاریخ اصفهان و از جمله دانشمندان آن پرداختند؛ اما برخی از این آثار در گذر زمان از بین رفته و تنها مقداری از مطالب آن در تألیفات دانشمندان بعدی راه یافته است. اینها نشانه‌ای از تلاش‌های علمی عالمان اصفهان برای نشان دادن مرکزیت علمی این شهر بوده است که از بین آنها آثار برجسته ابوشیخ اصفهانی و ابونعیم اصفهانی شاهی بر این ادعاست. در این میان آثار عالمان اصفهان در رشته‌های مختلف چون حدیث، تفسیر، فقه، قرائت، تاریخ، جغرافیا، طب، ریاضیات و... شهرت داشت؛ برای مثال دانشمندانی همچون ابن رسته، حمزه اصفهانی، خاندان مندویه، خاندان مردویه و دیگر خاندان‌های علمی از دانشمندان برجسته اصفهانی بودند که تألیفات چشمگیری داشتند. حلقه‌های درسی در مسجدجامع اصفهان و برخی

مساجد دیگر برگزار می‌شد؛ از جمله حلقه درسی ابومسعود رازی که در کتاب مزارات اصفهان به پنجاه و سه نفر از شاگردان او اشاره شده است (مهدوی، ۱۳۷۹: ۸۵). نمونه دیگر از این حلقه‌ها، حلقه درسی نصر بن محمد معروف به ابن نصرویه بود که در جامع اصفهان به مدت بیست سال تدریس داشت (اصفهانی، ۱۹۳۴: ۳۳۱). در مسجدجامع اصفهان پس از اقامه نماز در کنار هر ستونی، شیخی تدریس می‌کرد (مافروخی، ۱۳۸۵: ۶۲) و نمونه‌های دیگر که نشانه توجه به علم و دانش در این شهر بوده است.

۳- امتیازات نیشابور برای تحصیل و کوچ محدثان اصفهان به نیشابور

الف: رونق مذاهب اهل سنت در نیشابور نسبت به شهرهای دیگر

فرقه کرامیه یکی از فرقه‌های مشهور در خراسان بود که از زمان طاهریان در نیشابور، هرات و غرجهستان حضور داشت. آنها اهل زهد و عبادت بودند و بین مردم نفوذ فراوانی داشتند. آنها توانستند خانقاه‌هایی برای خود تأسیس کنند (شهرستانی، ۱۴۱۵: ۱ و ۱۲۴)؛ اما این فرقه از لحاظ اقتصادی وضعیت مالی مناسبی نداشت (سبکی، ۱۴۱۳: ۲ و ۳۰۴). آنچه اشاره به مذهب کرامیان را ضروری می‌کند، این است که مذهب شافعی برای مقابله با کرامیان فعالیت‌های گسترده‌ای انجام داد؛ از جمله این اقدامات آنها حمایت از محدثی اصفهانی به نام ابوبکر فورک بود که در نیشابور برای مقابله با کرامیان فعالیت کرد و اقدامات او به قتل فورک توسط آنها منجر شد (سبکی، ۱۴۱۳: ۴ و ۱۳۱).

فقه حنفی نیز در مشرق رواج داشت و غزنویان از پیروان این فرقه بودند که بعد از کرامیان به فقه

چهارم و پنجم که شافعیان در نیشابور فعالیت علمی بسیاری داشتند، در اصفهان به دلیل حضور محدثان و خاندان‌های حنبلی‌مذهب، جو غالب مذهبی و علمی در دست حنبلیان بود.

ب: رونق حدیث در نیشابور به نسبت شهرهای

دیگر ایران

دانش حدیث در نیشابور از رونق بسیاری برخوردار بود، به طوری که توانست دانشمندان بسیاری را از نقاط مختلف تمدن اسلامی به خود جلب کند. گزارش رفت و آمد محدثان به نیشابور در منابع ذکر شده است. تعداد طالبان حدیث در مجالس درسی آن زمان نشان‌دهنده علاقه عالمان این شهر به علم و دانش بود؛ به طوری که شاگردان حاضر در حلقه درس ابوطیب صلوکی در اواخر قرن چهارم هجری بیش از پانصد نفر بوده‌اند (کمالی، ۱۳۸۶: ۳۶). در زمینه دانش حدیث، تحولات بسیاری در نیشابور رخ داد. از قرن سوم نخستین جوامع حدیثی اهل سنت در نیشابور به سرانجام رسید. مسلم بن حجاج، دومین جامع حدیثی را در نیشابور پدید آورد و کتاب او از ارکان اساسی علم حدیث در میان عامه بود (غنیمه، ۱۳۸۸: ۵۹؛ صفا، ۱۳۷۱: ۷۴).

یکی از ملاک‌های نشان‌دهنده رونق حدیث در نیشابور، تعداد فراوان محدثان و راویان در نیشابور بود؛ به طوری که در قرن دوم و سوم تعداد محدثان این شهر به دویست و چهل محدث، در قرن چهارم، پانصد و بیست و هفت و در قرن پنجم به سیصد و یک محدث رسید. در قرن ششم و اوایل قرن هفتم تعداد محدثان نیشابور به صد نفر رسید (شرفی، ۱۳۸۹: ۲۲۲).

نیشابور از دیدگاه تعداد محدثان و ژرف‌نگری در تاریخ حدیث، به عنوان سرزمین محدثان شناخته شد و سبک‌های دیگر ایجاد شد. در نیشابور در دانش حدیث‌نگاری سبک‌های مختلفی از جمله

حنفی توجه بسیار داشتند، از طرف دیگر فقه حنفی در منطقه خراسان بسیار رونق داشت (مقدسی، ۱۴۱۱: ۳۲۳) و نسبت به شافعی از انعطاف بیشتری برخوردار بود. برخی خاندان‌های بزرگ نیشابور از جمله صاعدیان و تبانیان از پیروان فقه حنفی بودند (باسورث، ۱۳۷۲: ۱۷۹).

اما شافعیان در قرن سوم و چهارم یکی از مذاهب مهم و نقش‌آفرین در نیشابور محسوب می‌شدند. در قرن چهارم، خطیبان در بیشتر مناطق خراسان به پیروان مذهب شافعی منحصر بود (مقدسی، ۱۴۱۱: ۳۲۳). بزرگانی چون ابوبکر بیهقی، حاکم نیشابوری و ابوالقاسم حسکانی و پس از آن در قرن‌های بعد ابومحمد جوینی و پسرش امام الحرمین جوینی و پس از او شاگردش غزالی، توانستند با آثار خود تعداد بیشتری را به مذهب شافعی متمایل کنند (بیهقی، ۱۳۶۱: ۲۳۵). نقش شافعیان در تأسیس مدارس چنان است که شافعیان از بنیان‌گذاران آموزش براساس ایجاد مدارس در اسلام بودند.

شافعیان حتی خانه‌های خود را وقف آموزش مذهب شافعی کردند. به دلیل حضور فراوان شافعیان در نیشابور و احداث مدارس چون صبغی، بیهقی و ابن فورک، مدارس شافعی‌مذهب در این شهر رونق بسیار یافت (اسماعیلی، ۱۳۸۶: ۳۸). این امر برای پیروان شافعی به جذب ابوالقاسم دارکی، ابوبکر بن فورک، ابوسهل صلوکی، عبدالله بن یوسف بامویه و بسیاری از محدثان دیگر اصفهانی در نیشابور منجر شد که اسامی آنها در ادامه خواهد آمد و منطقه‌ای جذاب برای شافعی‌مذهبان اصفهانی شد. این مذهب در اوایل قرن پنجم توسط صوفیان خراسان برگزیده شد. در زمان سلجوقیان با حمایت خواجه نظام‌الملک، مکتب اشعری و فقه شافعی بسیار رونق داشت. فقه حنفی در بین مردم بیشتر رواج داشت. در همین قرن

نشان‌دهنده حضور عالمان اصفهانی و عالمان دیگر نقاط در اصفهان بود.

رونق دانش حدیث در نیشابور مدیون حضور برخی از خاندان‌های مشهور حدیثی نیز بود که در زمینه حدیث نامشان در تاریخ ماندگار شد. این خاندان‌ها شامل میکالیان، شدادیان، انماطیان، منیعی، صاعدی، صفار، شحامی، ناصحی، میکالیان، انماطیان، شحامی، ناصحی، سراجی، قشیری و ... بودند (شرفی، ۱۳۸۹: ۲۲۳).

دلیل دیگر رونق دانش حدیث بین محدثان نیشابور، چهره‌های برجسته‌ای چون اسحاق راهویه، مسلم بن حجاج نیشابوری، محمد بن یحیی ذهلی، ابوالقاسم نصرآبادی، حاکم نیشابوری، ابواسحاق ثعلبی، ابوبکر بیهقی و حاکم حسکانی بودند. تألیفات این عالمان برجسته در تاریخ حدیث ماندگار شد. اسحاق راهویه (م ۲۳۸هـ) به تلاش علمی در زمینه تألیف کتاب و تربیت شاگرد پرداخت و محدثان مشهوری مانند احمد بن حنبل، بخاری، مسلم، نسائی از دانش او استفاده کردند (حاکم نیشابوری، بی تا: ۳۴). او تألیفاتی همچون السنن فی الفقه، مسند و تفسیر داشت (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۲۸۱). مسلم بن حجاج دومین صحیح از کتاب صحاح شش‌گانه را در نیشابور تألیف کرد (حاکم نیشابوری، بی تا: ۳۴). دانش حدیث در نیشابور از مشخصات دیگری چون کثرت تألیفات و شاخه‌های متعدد برخوردار بود که در منابع و مقالات به‌طور مبسوط آمده است.

ج: وجود مراکز علمی و پژوهشی متعدد به نسبت شهرهای دیگر ایران

فاصله زمانی آغاز قرن دوم تا پایان قرن سوم، درخشان‌ترین دوره برای تعلیمات و آموزش در مساجد بود و جلسات علمی در مساجد شهر حاکی از رونق آموزش در بیشتر مراکز مهم جمعیتی در

مستخرج‌نگاری، (ابن صلاح، ۱۹۹۲: ۲۲)، مسندنویسی که با معیار قرار دادن صحیح مسلم شکل گرفت (ناجی، ۱۳۹۲: ۵۴۷) و سبک‌های دیگر ایجاد شد.

توجه به اسناد و موثق‌بودن حدیث نیز اهمیت بسیار داشت. محدثان مشهوری همچون بخاری و شاگرد او مسلم، این جریان را آغاز کرده بودند. در ادامه جریان حدیث صحیح بود که آنها از بین احادیث بی‌شمار تنها به برخی از احادیث اکتفا کردند و بقیه را به دلیل غیر موثق بودن کنار گذاشتند؛ بنابراین توجه به حدیث صحیح، از ویژگی مکتب حدیث در نیشابور شد. بخاری و مسلم از حدود سیصد هزار حدیث به ترتیب تنها به ۷۳۹۷ و ۷۲۷۵ حدیث اعتماد و در صحاح خود ذکر کردند (ابوزهو، ۱۴۰۴: ۳۷۹؛ خولی، ۱۹۸۶: ۶۵).

در دانش حدیث نیشابور، توجه به مشایخ اهمیت داشت. ابو عبدالله حاکم (۴۰۵هـ) یکی از این عالمان و محدثانی بود که مشایخ و عالمان شهر خود را معرفی کرد. کتاب تاریخ نیشابور او در بین تاریخ‌های محلی و تراجم رجال، بسیار اهمیت داشت. تلاش علمی او توانست اطلاعات ارزشمندی را در زمینه سیر دانش حدیث و حضور عالمان در نیشابور، در چهار قرن اول هجری به یادگار بگذارد. او در تاریخ نیشابور ۲۶۸۰ نفر از بزرگان نیشابور را نام برده و نام ۹۵۰ نفر از مشایخ خود را ذکر کرده است (حاکم نیشابوری، بی تا: ۱۱). در بین مشایخ او بیست محدث اصفهانی وجود داشت؛ این امر نشان‌دهنده رونق حوزه حدیثی اصفهان بوده است. او در کتاب دیگرش به نام معرفه‌الحديث نیز از هفده شیخ اصفهانی نیز روایت کرده است. همان‌طور که ذکر شد، ابو عبدالله حاکم اسامی مشایخ خود را جمع‌آوری کرد و پس از آن نیز در اصفهان مشابه این اثر توسط حافظ ابوشیخ اصفهانی و ابونعیم اصفهانی حافظ تألیف شد که

ایران بود (غنیمه، ۱۳۸۸: ۸۵). تعدد مدارس، کتابخانه‌ها، مذاهب مختلف و رونق دانش حدیث، نیشابور را یکی از شهرهای پررونق تمدن اسلامی قرار داد. این شهر همواره در منابع یک مرکز علمی توصیف شده است که نویسندگان، ادیبان، فقیهان و دانشمندان بسیاری در علوم مختلف در این شهر زیسته و شهرت بسیاری یافته‌اند (حدود العالم، ۱۳۶۶: ۱۶۹)؛ بنابراین نقش عمده‌ای در تمدن اسلامی ایفا کردند و به پیدایش جریان‌های فکری، علمی و مذهبی منجر شدند.

نیشابور از نخستین مراکزی بود که ساخت مدارس در آن گزارش شده است (سبکی، ۱۴۱۳: ۱ و ۳۲۴). آنچه باید در کنار این مطلب به آن توجه کرد، این است که بیشتر مذاهب نیز برای ماندگاری خود در عرصه رقابت‌های مذهبی، به ایجاد مدارس پرداختند تا بتوانند فقیهان و خطیبانی برای حمایت از مذهب خود تربیت کنند (اسماعیلی، ۱۳۸۶: ۵۰). شهر نیشابور یکی از مراکز مهم اهل سنت، به‌خصوص شافعی‌مذهبان بود و بزرگانی از این مذهب در نیشابور ظهور کردند که بعدها از پیشگامان و مجددان مذهب شافعی شدند. محققانی که در زمینه علوم اسلامی در نیشابور آثاری به نگارش درآورده‌اند، بر این مسئله بسیار تأکید کرده‌اند که مذهب شافعی در این زمان توانست جایگاه مهمی برای خود ترتیب دهد. شافعیان از بنیان‌گذاران آموزش مبتنی بر مدارس بودند و این اقدام آنها امری در جهت جبران ضعف ناشی از غلبه مذهب حنفی در نیشابور و دیگر نقاط تمدن اسلامی محسوب می‌شد (غنیمه، ۱۳۸۸: ۱۱۳).

در این مدارس کلام، حدیث، وعظ، اصول و قرائت تدریس می‌شد. وجود مدرسه‌های متعدد شافعی مذهب و استادان برجسته‌ای که شهرت آنها فراتر از زادگاهشان رفته بود، نشانه تأثیر فقه شافعی

در مدارس نیشابور بود. برخی منابع پنجاه مدرسه (ثنایی، ۱۳۹۵: ۲۲۸) و شمار مدارس شافعی آن را بیست و هشت عدد ذکر کرده‌اند (سبکی، ۱۴۱۳: ۴ و ۱۲۷). برخی محققان نُه مدرسه در قرن چهارم، سی و یک مدرسه در قرن پنجم و ده مدرسه برای قرن ششم ذکر کرده‌اند (اسماعیلی، ۱۳۸۶: ۷۹). تعداد این مدارس به جذب بسیاری از محدثان و عالمان مراکز دیگر منجر شد و کمتر محدثی بود که به نیشابور سفر نکرده باشد. مدرسه‌ای برای ابوبکر فورک اصفهانی شافعی (م ۴۰۶هـ) نیز ساخته شد (سبکی، ۱۴۱۳: ۳ و ۲۱۹). مدرسه ابواسحاق اسفراینی شافعی (م ۴۱۸هـ) در نیشابور به قدری بزرگ و با عظمت بود که مدرسه‌ای همچون آن یافت نمی‌شد. مدرسه بیهقیه از ابوالحسن بیهقی (م ۳۲۴هـ) (صریفینی، ۱۴۱۴: ۱۱۳)، مدرسه صیفی (مؤید ثابتی، ۱۳۵۵: ۲۲۸)، مدرسه ابوالقاسم قشیری در نیشابور وجود داشت (صریفینی، ۱۴۱۴: ۴۵۲)، مدرسه حسان بن محمد قرشی (م ۳۴۹هـ)، مدرسه محمد بن عبدا... حمشاد (م ۳۸۸هـ)، مدرسه ابن حیّان تمیمی (م ۳۵۴هـ)، مدرسه سهل صعلوکی که در ۴۰۴ هـ تأسیس شد، مدرسه بسطامیه (قبل از ۴۰۵هـ)، مدرسه شحامیه و بسیاری از مدارس دیگر که ذکر آن طولانی خواهد شد.

نظامیه نیشابور نیز از مهم‌ترین مدارس بود که خواجه نظام‌الملک طوسی آن را با امکانات و استادان مبرز بر پا کرد و نقش گسترده‌ای در گسترش مذهب شافعی داشت و دانشمندان برجسته‌ای همچون امام‌الحرّمین جوینی در آن تدریس داشتند (سبکی، ۱۴۱۳: ۵ و ۷۲؛ ابن جبیر، ۱۳۷۰: ۲۷۹).

در کنار مدارس، کتابخانه‌ها نیز در رونق علمی نیشابور سهیم بود و به جذب دانشمندان بسیاری از دیگر مراکز علمی منجر شد. از جمله کتابخانه‌های نیشابور، کتابخانه جامع منیعی (صریفینی، ۱۴۱۴:

ارزش طلا و نقره و بازارهای وسیعی داشت که محصولات مرغوب و با کیفیتی را برای نیشابور به ارمغان آورد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۹).

میزان آب‌های نیشابور از دجله هم بیشتر بود (مقدسی، ۱۴۱۱: ۲۹۹). همچنین قرارگرفتن بر سر راه‌های تجاری و داشتن صنایعی همچون تولید پارچه و دیگر صنایع دستی و موردنیاز مردم به جذب صنعتگران و هنرمندان کمک کرد. این شهر به یک مرکز مهم بازرگانی و تجاری و لنگرگاه اقتصادی برای فارس، سند و کرمان تبدیل شد و در این مسیر تجاری، انتقال محصولات آسیای میانه را به مراکز غربی تمدن اسلامی از جمله عراق و بغداد و ... فراهم کرد (مقدسی، ۱۴۱۱: ۳۱۵).

همه این رونق تجاری در جذب عالمان و دانشمندان نقش مهمی ایفا کرد و آن را به معدن علما و فضلا نیز تبدیل کرد (حموی، ۱۳۹۹: ۵ و ۳۳۱). نشاط و رونق علمی در نیشابور از همین کلام مشخص می‌شود که در منابع آمده است: «فقیهانش از ادب و عالمانش از اصالت بی‌بهره نیستند و روز آن بدون مجلس مناظره، شب نمی‌شود» (مقدسی، ۱۴۱۱: ۳۱۵). البته طبقاتی از مردم نیز در فقر به سر می‌بردند؛ اما به‌طور کلی این امتیازات در جذب گروه‌های عالمان و تاجران و سیاحان دیگر نقاط تأثیر داشت. رونق اقتصادی برای محدثان نیشابور نیز بسیار سرنوشت‌ساز بود؛ زیرا پرداختن به دانش حدیث و سفر برای کسب احادیث، که از لحاظ سند متقن باشد، به تمکن مالی نیاز داشت. در بیشتر موارد محدثان برجسته از وضعیت مساعد اقتصادی برخوردار بودند و از خاندان‌های توانگر و ثروتمند شهر محسوب می‌شدند. آنها هزینه تحصیل خود را از طرق مختلف همچون املاک و اموالی که در اختیار داشتند یا از ارثی تأمین می‌کردند که از پدران خود به آنها رسیده

(۱۷۳)، دارالسنة نیشابور (صریفینی، ۱۴۱۴: ۱۶)، دارالکتب شجری، کتابخانه مسجد عقیل (بیهقی، ۱۳۶۱: ۲۱)، کتابخانه نظامیه نیشابور، کتابخانه مدرسه صابونیه (صریفینی، ۱۴۱۴: ۱۳۸؛ بیهقی، ۱۳۶۱: ۲۳۵) بودند. در تهاجم غزان، تفسیر صد جلدی کتابخانه صابونیه سالم ماند و به نظامیه اصفهان انتقال یافت و در شمار کتاب‌های ارزشمند موروثی آل‌خجند قرار گرفت (جرفادقانی، ۱۳۷۴: ۲۱۴). ثمره‌ای که از مساجد و مدارس و کتابخانه‌ها در نیشابور حاصل شد، این شهر را به مرکز حضور علما و دانشمندان در زمینه دین و دانش‌های متعلق به آن تبدیل کرد. گزارش منابع در زمینه تعداد مدارس، مختلف است؛ دلیل آن می‌تواند معیارهای متفاوتی چون زمان ساخت یا مذهب بانی آن باشد؛ اما هر عاملی که مدنظر باشد، نشان‌دهنده تعداد فراوان مدارس است.

د: رونق اقتصادی نیشابور به نسبت شهرهای

دیگر ایران

نیشابور از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین شهرهای اسلامی بود (سبکی، ۱۴۱۳: ۱ و ۳۲۴). رونق علمی و فرهنگی در نیشابور به دلیل عوامل غیرمستقیمی چون توجه حاکمان و پادشاهان، وضعیت اقتصادی مساعد مردم، موقعیت مناسب جغرافیایی، سهولت رفت و آمد به آن، وسعت شهر و برخورداری از امکانات رفاهی موردنیاز برای اقامت بود. موقعیت جغرافیایی و سیاسی نیشابور و قرارگرفتن بر سر راه‌های تجاری، امتیاز ویژه آن شهر بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸). مردم برای تجارت به نیشابور سفر می‌کردند. بازرگانان ثروت بسیاری داشتند و هر روز کاروان جدیدی به آن وارد می‌شد و انبار آن از کالاهای گوناگون پر می‌شد (مقدسی، ۱۴۱۱: ۳۲۳).

این شهر دارای قریه‌های بسیاری بود که تعداد آن بعدها نیز بیشتر شد، آب و هوای مساعد، معادن با

حضور محدثان نیشابور در اصفهان سفر حج بود که حاجیان را وادار می‌کرد تا از این مسیر بگذرند. ابتدای روابط اصفهان و نیشابور از زمان ابراهیم طهمان نیشابوری (م ۱۶۳هـ)، یکی از مشایخ مؤلفان کتاب‌های صحاح آغاز می‌شود (اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲ و ۵؛ ابن حبان، ۱۳۹۳: ۹ و ۲۰۹). سلمه بن شیبب نیشابوری از پیشوایان علم حدیث و از مشایخ راویان صحاح و استاد احمد بن حنبل و ابومسعود رازی بود که در سال ۲۴۲هـ به اصفهان آمد (اصفهانی، ۱۹۳۴: ۱ و ۳۳۶؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲۲، ۷۸). محمد بن یحیی ذهلی (م ۲۵۸هـ) (رازی، ۱۲۷۱: ۱۲۵؛ حاکم نیشابوری، بی‌تا: ۱۵) به نگارش حدیث توجه ویژه‌ای داشت (ابن حبان، ۱۳۹۳: ۱۱۵). اسحاق راهویه (م ۲۳۸هـ) از جمله سران اصحاب حدیث در قسمت شرق ایران و در خراسان محسوب می‌شد. داود بن علی اصفهانی بنیان‌گذار مذهب ظاهری، شاگرد او بود (سبکی، ۱۴۱۳: ۲۸۴). نصر بن سلمه (رازی، ۱۲۷۱: ۳۳۰)، ابوعوانه نیشابوری (م ۳۱۶هـ) (سهمی، ۱۴۰۷: ۴۹۰)، ابوالعباس اصم (سمعانی، ۱۳۸۲: ۱۱ و ۲۹۴) و احمد بن عمر بن عبدالرحمن منکدر قرشی تیمی خراسانی و بسیاری از عالمان دیگر در راه سفر حج به اصفهان وارد شدند و دانش خود را در اختیار عالمان اصفهان قرار دادند.

تجارت از عوامل دیگری بود که در سفرهای محدثان اصفهان و نیشابور تأثیر داشت. ابوحامد احمد بن علی بن حسن بن شادان مقری تاجر از جمله بازرگانان ثروتمندی بود که مشایخ بسیاری در حدیث داشت (سمعانی، ۱۳۸۲: ۴ و ۱۶۳). ابوبکر عبدالغفار بن محمد بن حسین بن علی بن شیرویه (م ۴۴۰هـ) شخصیتی محدث، فقیه، تاجر و مسند خراسان بود (سمعانی، ۱۳۸۲: ۳۳۵). ابومنصور بکر بن محمد تاجر (صریفینی، ۱۴۱۴: ۱۷۷)، ابوبکر احمد بن زاهر نیشابوری، قاری و تاجر بود (صریفینی، ۱۴۱۴: ۱۲۳).

بود. در برخی موارد نیز، هم به تحصیل و هم به تجارت می‌پرداختند. شماری هم افراد معتمدی را برای سرپرستی سرمایه خود انتخاب می‌کردند و خود به طلب حدیث مشغول می‌شدند. برخی نیز زمین‌های کشاورزی داشتند و از این طریق هزینه سفر را تأمین می‌کردند (ثنایی، ۱۳۹۰: ۳۵-۳۲). برای این موارد نمونه‌های متعددی در نیشابور مشاهده‌شدنی است، همچون ابوالحسن احمد بن علی بن محمد بن عبدالله بن حمّش که متعلق به خانواده‌ای دانشمند و توانگر بود (صریفینی، ۱۴۱۴: ۱۰۱). مسلم بن حجاج نیشابوری املاک بسیاری داشت و از طریق این املاک و قراردادن فرد معتمد برای آن، هزینه تحصیل خویش را فراهم می‌کرد (حموی، ۱۳۹۹: ۱ و ۱۷۵). ابوحامد احمد بن علی شاذان حسنویه (سمعانی، ۱۳۸۲: ۴ و ۱۶۳) و عبدالغفار شیرویه از تاجران ثروتمند نیشابور بودند و در زمینه حدیث نیز فعالیت داشتند (سمعانی، ۱۳۸۲: ۳ و ۳۳۵). البته موارد دیگری نیز در تحصیل محدثان مؤثر بود که با رونق اقتصادی نیشابور رابطه مستقیمی داشت. یکی از آنها کمک‌های مردمی و دیگری کمک‌های حکومتی بود که افراد سرشناسی در نیشابور بخشی از اموال خود را صرف دانش‌اندوزی طالبان حدیث می‌کردند و حکومت نیز برای آنها امکانات رفاهی فراهم می‌کرد و برخی محدثان هم درخور عنایت امرای دولتی قرار می‌گرفتند و به تحصیل مشغول می‌شدند. ابوبکر محمد بن اسحاق خزیمه نیشابوری مقداری از اموال خود را صرف تحصیل محدثان می‌کرد (ذهبی، ۱۴۰۵: ۱۴ و ۳۷۰).

۴- عوامل ورود عالمان و محدثان نیشابور به اصفهان

در بررسی حضور محدثان نیشابور در اصفهان انگیزه‌های متفاوتی به چشم می‌خورد. یکی از علل

کسب دانش از دیگر عواملی بود که محدثان نیشابور را به اصفهان جذب کرد که به آن در مطالب بعد اشاره می‌شود.

۵- محدثان و عالمان کوچیده نیشابور و اصفهان به شهر دیگر

در مجموع در فاصله زمانی بین قرن سوم تا هفتم، صد و ده نفر از محدثان اصفهان در جریان حدیثی نیشابور مشارکت داشتند؛ اما به‌طور مشخص در قرن‌های سوم تا پنجم این تعداد به هفتاد نفر رسید و نسبت به دو قرن بعد چشمگیر بود. شمار محدثان نیشابور در این ارتباطات چهل نفر بودند. بررسی منابع نشان می‌دهد محدثان اصفهان از دانش حدیث در نیشابور بهره فراوانی بردند. برخی از محدثان اصفهان برای همیشه در نیشابور اقامت کردند. آنها پس از مدتی با پسوند اصفهانی نیشابوری در منابع نامبردار شده‌اند. از جمله این محدثان، ابوبکر محمد بن احمد بن عدل اصفهانی نیشابوری بود که از بزرگان نیشابور به شمار می‌آمد و تصنیفات بسیاری داشت (حاکم نیشابوری، بی‌تا: ۸۲، ذهبی، ۱۴۱۳: ۲ و ۳۴۴).

از قرن سوم تا قرن پنجم، که دوران رونق مذهب شافعی در نیشابور بود، هفتاد محدث اصفهانی با سفر به نیشابور از جریان حدیثی نیشابور بهره بردند. دلیل این مهاجرت‌ها، تسلط خاندان منده در اصفهان بود و آنها به حاکم شدن مذهب اشعری و فقه شافعی تمایلی نداشتند. در این زمان محدثان شافعی اصفهان با حضور در این شهر، از دانش مشایخ حدیث نیشابور استفاده کردند. محدثان اصفهان در کنار این دانش‌افزایی به مراحل بالای علمی دست یافتند و در مقام مشایخ و استادان برخی از محدثان مشهور نیشابور قرار گرفتند. برخی از محدثان اصفهان با حضور و حتی اقامت طولانی در نیشابور، حلقه‌های درسی را بر پا کردند.

برخی محدثان مشهور نیشابور همچون ابوعبدالله حاکم، ابوحامد اسفراینی، ابوالقاسم قشیری، ابوبکر بیهقی، عبدالرحمن سلمی، عبدالغفار شیرویه در این جریان با محدثان اصفهان ارتباط علمی برقرار کردند و از دانش محدثان اصفهان بهره بردند. از ابتدای قرن چهارم، محدثان اصفهانی در سلسله روایات محدثان برجسته نیشابور به چشم می‌خورند. ابوعبدالله محمد بن عبدالله صفار (م ۳۳۹هـ)، ابوعبدالله محمد بن احمد بطه (م ۳۴۴هـ)، ابوعبدالله محمد بن خلیل معدل الاصبهانی از جمله استادان محدث برجسته نیشابور همچون ابوعبدالله حاکم بودند (حاکم نیشابوری، بی‌تا: ۹۸ و ۱۰۶). ابویعلی محمد بن طاهر از استادان ابوعبدالله حاکم نیشابوری، ابوعبد الرحمن سلمی و ابوالعباس سراج بود (ذهبی، ۱۴۱۳: ۲۶ و ۱۹۶).

دانشمندان مشهوری چون ابوالعباس اصم محمد بن یعقوب، از محدثان بنام نیشابور (م ۳۴۶هـ) و مسند خراسان در زمان خود بود. او در سال ۲۶۵هـ در اصفهان از هارون بن سلیمان و اسید بن عاصم، از استادان مشهور اصفهان به سماع حدیث پرداخت (ابن تغری بردی، ۱۳۸۳: ۳ و ۳۱۵؛ ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۶: ۴ و ۲۶۴).

ابوسهل محمد بن سلیمان صعلوکی اصفهانی (م ۳۶۹هـ) فقیه شافعی و شیخ خراسان که در دیگر علوم نیز مهارت داشت، در سال ۳۳۷هـ به نیشابور رفت و سی سال تدریس و تعلیم و تألیف کرد (ابن خلکان، ۱۹۹۴: ۴ و ۲۰۴). وصف ابوبکر صیرفی درباره او چنین بود: «اهل خراسان همچون ابوسهل را نخواهد دید و نظر صاحب بن عبّاد این بود که ما همچون ابوسهل ندیده‌ایم و خود او نیز مانند خودش را ندیده است». از شاگردان او می‌توان ابوعبدالرحمن سلمی را نام برد (سبکی، ۱۴۱۳: ۱۶۷؛ ابن ملقن، ۱۴۱۵: ۲۱۵؛ ابن تغری بردی، ۱۳۸۳: ۱۳۶).

ابوبکر احمد بن محمد بن حارث (م ۴۳۰هـ) از استادان ابوبکر بیهقی و حسکانی (م ۴۹۰هـ) به طور خاص از دانش او استفاده کرده‌اند (صریفینی، ۱۴۱۴: ۹۲). محدثان مشهور نیشابوری چون ابوبکر بیهقی، عبدالغفار شیرویه، ابومنصور بکر بن محمد حید و محمد بن یحیی مزکی از دیگر شاگردان او بودند (صریفینی، ۱۴۱۴: ۳۲ و ۱۷۷).

ابونعیم اصفهانی (م ۴۳۶هـ) از معروف‌ترین عالمان و محدثان اصفهان بود که نقش مهمی در جریان حدیثی نیشابور ایفا کرد. ابونعیم اصفهانی از استادان بزرگ نیشابور چون ابوالعباس اصم و حاکم نیشابوری بهره برد (صریفینی، ۱۴۱۴: ۹۵)؛ ولی پس از اینکه کتاب حلیه‌الاولیا را به نگارش درآورد، در نیشابور بسیار درخور توجه قرار گرفت و این کتاب با مبلغ گزافی به فروش رفت (ذهبی، ۱۴۱۹: ۳ و ۱۹۶). ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن قشیری (م ۴۶۵هـ) در تألیف رساله ارزشمند قشیری راه ابونعیم را پیمود (ذهبی، ۱۴۱۹: ۳ و ۱۹۵؛ صفدی، ۱۴۲۰: ۷ و ۵۲). تأثیر دیگر او در نیشابور این بود که برای امام‌الحرمین جوینی اجازه حدیثی صادر کرد (ابن خلکان، ۱۹۰۰: ۱۶۱).

ابوالقاسم حسکانی نیشابوری (م ۴۹۰هـ) از عالمان مشهور نیشابور از شاگردان ابومحمد عبدالله بن یوسف بامویه و احمد بن موسی بن مردویه بود و از ابن بامویه در اصفهان اجازه روایت حدیث گرفت (صریفینی، ۱۴۱۴: ۳۲۴). حاکم حسکانی در این کتاب صد و هشت مورد از مناقب کتاب ابن مردویه نام برده است. در کتاب شواهدالتنزیل می‌توان تأثیر ابن مردویه را بر شاگردش، حاکم حسکانی مشاهده کرد. حسکانی نیشابوری پس از استفاده از محضر دانشمندان اصفهان، خود در زمره استادان محدثان اصفهانی از جمله ابونعیم اصفهانی (م ۴۳۰هـ) قرار گرفت (ذهبی، ۱۴۰۵: ۲۶۲؛ ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۶:

ابوالقاسم عبدالعزیز بن حسن دارکی (م ۳۷۵هـ) فقیه شافعی، از مشایخ ابوحامد اسفراینی بود (یافعی، ۱۴۱۷: ۲ و ۳۰۴). ابوحامد پیشوای شافعیان عراق و شیخ مذهب و مجدد فقه شافعی بود، او در حق استادش گفت: «کسی را برتر از دارکی در فقه ندیدم» (ابن خلکان، ۱۹۰۰: ۳ و ۱۸۸؛ صیرفینی، ۱۴۱۴: ۴۰).

ابوبکر محمد بن حسن فورک (م ۴۰۶هـ) در نیشابور اقامت کرد. مدرسه‌ای برای او ساختند و شاگردان مشهوری همچون ابوالقاسم قشیری، ابوبکر بیهقی و دو شاگرد دیگر را از نیشابور، که بعدها داماد او شدند، تربیت کرد (سبکی، ۱۴۱۳: ۱۳۰).

ابومحمد عبدالله بن یوسف بامویه (م ۴۰۹هـ) هجده شاگرد معروف از نیشابور داشت. با اقامت در نیشابور بسیاری از دانشمندان به سماع حدیث از او پرداختند، به طوری که نام او مکرر در کتاب‌های تراجم نیشابور به چشم می‌خورد (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۴ و ۱۱۲؛ ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۸: ۵، ۱۰۶ و ۱۱۲؛ ذهبی، ۱۴۰۵: ۱۵ و ۴۵۲).

ابوبکر احمد بن علی منجویه (م ۴۲۸هـ) در اوان جوانی برای تجارت از اصفهان به نیشابور رفت و برای دو تن از شیوخ نیشابور به نام ابوعمر و بن نجید و ابوالحسن سراج نویسندگی می‌کرد. او در سفر دیگر به نیشابور از حضور استادانی همچون ابوعمر و بن حمدان و حاکم ابوحامد حافظ به استماع حدیث پرداخت (سمعانی، ۱۳۸۲: ۱۲ و ۴۵۱). مقام علم و دانش منجویه به گونه‌ای بود که پس از مرگ ابوحازم عبدوی در نیشابور به جای او در مدرسه ابوسعید زاهد تدریس کرد. شهرت او به دلیل نگارش کتاب رجال صحیح مسلم بود. این کتاب الگوی دانشمندان بعدی قرار گرفت. جمع کثیری از او حدیث شنیده و روایت کرده‌اند. از مشهورترین آنان ابوبکر بیهقی، ابوصالح مؤذن شایان ذکرند (سمعانی، ۱۳۸۲: ۱ و ۴۵۱؛ ذهبی، ۱۴۰۵: ۱۷ و ۴۳۹).

۱ و ۳۵). برخی از مهم‌ترین محدثان نیشابور که در
تألیفات خود از محدثان اصفهان روایت کرده‌اند، در

روایات محدثان اصفهان در تألیفات محدثان نیشابور در قرن پنجم

نام کتاب	شمار کل روایات کتاب	تعداد محدثان اصفهانی	تعداد روایات محدثان اصفهانی	محدثان مشهور اصفهانی و تعداد روایت آنها	تعداد روایات
معرفه علوم الحدیث		۷	۲۱	ابوعبدالله صفار	۱۱
				ابوعبداله بظه	۳
				علی بن سلم، ابن اصفهانی، عبدالرحمن اصفهانی، ابواسحاق حمزه، ابوبکر عبدالله بن محمد بن نعمان بن عبدالسلام	۸
مستدرک علی صحیحین	۸۸۰۳	۱۵	۱۰۰۶	ابوعبدالله صفار	۷۵۷
				ابوعبدالله بظه	۲۳۸
		راویان اصفهانی ذکر شده در سلسله سند روایات این کتاب وجود دارد.		هارون بن سلیمان، اسید بن عاصم، محمد بن سعید اصفهانی، احمد بن مهران خالد اصفهانی، محمد بن یحیی منده، احمد بن مهدی بن رستم، محمد بن خلیل، محمد بن عبدالله رسته، احمد بن عاصم، حسن بن جهم، ابراهیم بن نائله، حسین بن حفص، حسین بن فرج،	۱۱
شعب الایمان	۱۰۷۵۶	۳۴ نفر	۱۸	ابوبکر بن فورک	۱۷۱۴
				ابوعبدالله صفار	۱۲۰۱
				عبدالله بن یوسف	۱۲۷
				ابواسحاق اصفهانی	۳۰
		راویان اصفهانی ذکر شده در سلسله سند روایات این کتاب وجود دارد.		عبدالله بن جعفر، ابوبکر حارث، محمد بن اسماعیل، ابوسعید عمران بن عبدالرحیم، ابوعبدالله صفار، حسین بن محمد بن یعقوب، احمد بن محمد بن مهران، حسن بن مهران اصفهانی، محمد بن سعید، احمد بن عاصم، هارون بن سلیمان، احمد بن یعقوب بن یوسف، محمد بن راشد اصفهانی، محمد بن یعقوب ناصح	
البعث و النشور	۶۰۹	۱۲	۱۸	عبدالله بن یوسف	۷
				عبدالرحمن اصفهانی، عبدالله بن محمد بن زکریا، ابوعبدالله صفار، احمد بن مهدی بن رستم، محمد بن سلیمان اصفهانی، اسید بن عاصم، محمد بن عبدالله بن صفار	۱۱
				عبدالله بن محمد بن عبدالسلام، عبدالله بن جعفر، ابوبکر محمد بن ابراهیم، حسین بن حفص، حسن بن حفص	
المدخل الی سنن الکبری	۸۶۱	۱۰	۲۴	عبدالله بن یوسف	۱۰
				ابن اصفهانی، ابوبکر بن حارث	۳
				ابوبکر بن حارث	
				محمد بن سعید اصفهانی، عبدالله بن جعفر، ابوعبدالله محمد بن احمد بظه، هارون بن سعید، ابومحمد حیان، هارون بن سلیمان، ابومحمد حیان، حسن بن جهم	۱۱

۴۹۶	ابوبکر فورک	۳۶	۸۵۹	۱۰ جلد	سنن الکبری
۲۳۸	عبدالله بن یوسف بامویه				
۶۳	حافظ ابوشیخ اصفهانی				
۱۴۸	ابوبکر حارث تمیمی				
۴۳	عبدالله بن جعفر اصفهانی				
۲۹	احمد بن علی اصفهانی حافظ				
۱۶	ابوعبدالله صفار				
۱۱	ابواسحاق ابرهیم اصفهانی				
۱۰	ابوعبدالله بظه				
	هارون بن سلیمان، عبدالله بن محمد زکریا، عصام بن عبدالحمید، محمد بن سعی، احمد بن محمد بن اشته، ابن اصفهانی، عبدالرحمن اصفهانی، ابوجعفر احمد بن مهران خالد و...		راویان اصفهانی ذکر شده در سلسله سند روایات این کتاب وجود دارد.		
۸۳	عبدالله بن یوسف اصفهانی	۳۱۵	۷	۷ جلد	دلائل النبوه
۹۷	محمد بن حسن فورک				
۵۸	عبدالله بن جعفر				
۵۷	محمد بن عبدالله بظه				
۱۲	ابواسحاق اصفهانی				
۸	ابوعبدالله محمد صفار، ابن اصفهانی، محمد بن یحیی منده، عبدالرحمن صفهانی، محمد بن رسته، ابوبکر بن حارث، حافظ ابوشیخ، هارون بن سلیمان				راویان اصفهانی ذکر شده در سلسله سند روایات این کتاب وجود دارد.
۱۲	عبدالله بن یوسف بامویه	۱۸	۶	۳۷۷	الاعتقاد
۲	عبدالله بن جعفر اصفهانی				
۲	ابوبکر بن حارث اصفهانی				
۲	ابوجعفر اصفهانی، محمد بن عبدالله بن زاهد اصفهانی				
۱۲	عبدالله بن یوسف	۲۵	۷	۹۸۲	زهد کبیر
۱۰	ابوعبدالله صفار				
۴۷	ابوبکر حارث	۶۵	۷	۱۱۶۳	شواهد التنزیل
۷	عبدالله یوسف بامویه، ابوشیخ اصفهانی، احمد بن علی اصفهانی، محمد بن سلیمان، ابوبکر بن فنجویه، ابوالقاسم سهل بن محمد اصفهانی، ابوعبدالله صفار، محمد قرشی اصفهانی، حجاج بن یوسف قتیبه، ابوسعید حسنیوه				

حمایت کردند. پس از آن با شروع وزارت خواجه نظام‌الملک و تأسیس مدارس نظامیه، مذهب شافعی در امپراطوری سلجوقی رسمیت یافت و تدریس آن در نظامیه‌ها به تقویت بنیان این مذهب منتهی شد (طوسی، ۱۳۴۴: ۸ و ۱۹۳؛ کسائی، ۱۳۶۳: ۲۷۹).

ترسیم جدول براساس سنجش مؤلف از کتب حدیثی به دست آمده است. از نیمه قرن پنجم به بعد تغییراتی در مذاهب موجود در اصفهان رخ داد. با روی کار آمدن دولت سلجوقیان، سلاطین سلجوقی از مذهب حنفی

تدریس در اصفهان مشغول شدند. آنچه باید مورد توجه قرار گیرد، این است که خواجه نظام‌الملک خاندان آل‌خجند را از نیشابور به اصفهان دعوت کرد و آنها نیز در جهت گسترش مذهب شافعی اقدامات بسیاری انجام دادند و مسئولیت نظامیه اصفهان را در اختیار داشتند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۰ و ۳۶۶).

برخی از محدثان نیشابور در سفرشان به اصفهان آثار مشهور حدیثی را نزد محدثان این شهر فراگرفتند. ابوصالح احمد بن عبدالملک مؤذن، حافظ و صوفی به اصفهان آمد و در محضر ابونعیم، کتاب حلیه‌الاولیا را خواند (ابن نقطه، ۱۴۰۸: ۱۴۶). ابوالحسن علی بن حسن صیدلی حنفی (م ۴۸۴هـ) از ابوبکر احمد بن علی اصفهانی شرح آثار طحاوی را فراگرفت (صریفینی، ۱۴۱۴: ۴۲۷). برخی دیگر از محدثان نیشابور، برخی از آثار حدیثی مشهور را تدریس کردند. ابوبکر احمد بن زاهر قاری (م ۴۸۸هـ) به اصفهان سفر کرد و صحیح مسلم را در اصفهان برای محدثان روایت کرد و ابوالخیر عبدالکریم بن فورجه نیز از شاگردان او بود (ابن نقطه، ۱۴۰۸: ۱۳۹).

محدثان نیشابور در سفر به اصفهان ضمن تدریس، مدتی در این شهر اقامت کردند و در همین شهر از دنیا رفتند. ابوبکر محمد بن عبدالله ناصحی (م ۴۸۵هـ) که در نزدیکی اصفهان فوت کرد (قرشی، بی‌تا: ۲ و ۶۴) و ابومحمد عبدالواحد بن عبدالماجد قشیری (م ۵۶۹هـ) نیز به اصفهان آمد و در این شهر از دنیا رفت (ابن نجار، ۱۴۱۷: ۱ و ۲۵۲). یکی از محدثان نیشابور به نام ابوالقاسم علی بن عبدالرحمن علیک (م ۴۶۸هـ) با حضور در اصفهان مدتی مسئولیت اوقاف اصفهان را عهده‌دار شد (ابن ماکولا، ۱۴۱۱: ۲۶۲).

محدثان اصفهان در سفر به نیشابور در مقام شاگرد از آنها دانش حدیث را فراگرفتند. ابوالقاسم زاهر بن طاهر شحامی شروطی (م ۵۳۳هـ) با سمعانی

نظامیه‌ها با امکانات فراوان و موقوفات بسیار پذیرای طالبان علم و محدثان بزرگ بودند (ابن جیبر، ۱۳۷۰: ۲۷۹). پس از قتل خواجه و ملکشاه در سال ۴۸۵هـ اوضاع نواحی امپراطوری سلجوقی در ناحیه جبال به دلیل رقابت برکیارق و محمود متشنج بود. این وضعیت سیاسی و مذهبی تا ۶۳۳هـ و حمله مغول در اصفهان ادامه داشت (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۲۱۴)؛ اما با این حال این ارتباط و مشارکت علمی یکی از طریق نظامیه و دیگری از طریق رابطه استاد و شاگردی ادامه داشت. تعداد استادان نیشابوری در اصفهان نسبت به دوره قبل بیشتر بود. حدوداً نام بیست محدث در این دوره به چشم می‌خورد.

ابوسعید سمعانی از مدرسان نظامیه نیشابور بود. او نیز از استادان اصفهان دانش حدیث را فراگرفت (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۸ و ۹۹). ابوالفتح احمد بن محمد حداد اصفهانی از محدثانی بود که همراه با امام محمد غزالی در درس امام‌الحرمین جوینی در نظامیه نیشابور شرکت کرد (سمعانی، ۱۳۹۵: ۲۲۹؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۸ و ۹۹)؛ بنابراین ارتباط علمی بین نظامیه نیشابور و محدثان اصفهان مختصر بود. از دلایل آن می‌توان به تأسیس نظامیه اصفهان در پایتخت سلجوقیان اشاره کرد که خاندان صدر خجندی مسئولیت اداره و تدریس در آن را داشتند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱ و ۳۶۶). محدثان اصفهان از نیمه قرن پنجم به بعد کمتر به‌عنوان استاد محدثان نیشابور شناخته شدند. در این دوره محدثان بزرگ اصفهان همچون ابونعیم اصفهانی (م ۴۳۰هـ)، استاد جوینی و ابوسعید سمعانی بودند (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱ و ۱۷۸؛ صریفینی، ۱۴۱۴: ۳۳۰) و از او اجازه روایت حدیث داشتند (عبادی، ۱۹۶۴: ۱۱۲؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱ و ۲۴۴).

محدثان نیشابور از نیمه قرن پنجم تا حمله مغول بیشتر از دوره‌های قبل به اصفهان سفر کردند و به

ابوعبدالله محمد بن عبدالواحد دقاق (م ۵۱۶هـ)، که هزار شیخ از اصفهان داشت، از ششصد شیخ دیگر در نیشابور و هرات حدیث را فراگرفت (ذهبی، ۱۴۱۹: ۴ و ۳۶؛ یافعی، ۱۴۱۷: ۳ و ۱۶۸). عبدالرحیم بن ابی الوفا اصفهانی (م ۵۶۶هـ) (ذهبی، بی تا: ۴ و ۴۷) و ابوالحسن مسعود بن محمد خیاط (م ۵۹۵هـ)، مسند اصفهان از محدثان نیشابور دانش حدیث را فراگرفتند (ابن نقطه، ۱۴۰۸: ۴۴۶).

اسامی برخی از عالمان اصفهان تا سال ۶۱۱ هـ در منابع ذکر شده است؛ اما تعداد این عالمان نسبت به قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم بسیار کم است و بیشتر از ده عالم نمی شود (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۶ و ۳۱۶). یکی از علل کاهش رحله های عالمان اصفهان به نیشابور را می توان تأثیر حمله غزان و اختلافات و درگیری های مذهبی و فرقه ای آنها دانست (راوندی، ۱۳۴۶: ۸۲).

نتیجه

محدثان اصفهان و نیشابور در قرن چهارم و پنجم ارتباط علمی مؤثری برقرار کردند. این ارتباط به حضور پرتعداد و فراوان محدثان اصفهان در نیشابور منجر شد. حضور محدثان و عالمان برجسته در نیشابور، قدمت این شهر به عنوان یک مرکز حدیثی، پدید آمدن تألیفات وزین در آن و مراکز علمی متعدد که متعلق به شافعیان بود، در جذب محدثان اصفهان تأثیر داشت. عامل دیگری که در جذب محدثان اصفهان تأثیرگذار بود، حضور پر قدرت محدثان حنبلی مذهب و خاندان منده در اصفهان بود که برای ایجاد فضای مساعد برای شافعیان در این شهر تمایل نداشتند.

محدثان اصفهان با حضور در محضر عالمان برجسته نیشابور حدیث را فراگرفتند و به دلیل شرایط مساعد در نیشابور ماندگار شدند. پس از آنکه در دانش حدیث و مذهب شافعی به توانمندی دست

به اصفهان آمد و بسیاری از محدثان اصفهان از دانش او استفاده کردند. ابوالخطاب صاعد بن رجاء (م ۵۹۲هـ) (منذری، ۱۴۰۵: ۲۵۸)، جمعه دختر رجاء بن ابی نصر (م ۶۰۷هـ) (منذری، ۱۴۰۵: ۲۵۸)، ابوالفرج ثابت بن محمد مدینی (م ۵۹۵هـ) (ذهبی، ۱۴۱۳: ۴۲ و ۱۸۱) و ده نفر دیگر در اصفهان شاگرد او بودند. اسماعیل بن محمد بن نصرویه معروف به امین که چندین سفر به نیشابور داشت (اصفهانی، ۱۹۳۴: ۲ و ۳۳۱). ابوالفتح محمد بن احمد سمکویه (م ۵۸۲هـ) برای اخذ حدیث به مناطق مختلف از جمله نیشابور سفر کرد و در نیشابور وفات یافت (سمعانی، ۱۳۹۵: ۲ و ۱۰۳؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶ و ۲۸۸). ابوطاهر عبدالرحمن بن احمد ساوی از پیشوایان علوم دینی در نیشابور، از احمد بن منصور مغربی نیشابوری حدیث شنید (سمعانی، ۱۳۹۵: ۱۶ و ۲۹۶؛ سبکی، ۱۴۱۳: ۵ و ۱۰۱). ابوعبدالله قاسم بن فضل از دانشمندان بزرگ و مسند اصفهان و همچنین از رؤسای اصفهان و صاحب تألیفات بود که از ابن محمش، محمد بن حسین سلمی، یحیی بن ابراهیم مزکی و تعدادی دیگر از نیشابوریان روایت کرد (ابن نقطه، ۱۴۰۸: ۴۳۰). عالمان خاندان مشهور منده از دانش محدثان نیشابور استفاده کردند. ابوصالح محمد بن مومل نیشابوری (م ۴۸۳هـ) به اصفهان آمد و سفیان بن منده از دانش او استفاده کرد. ابو عمرو عبدالوهاب بن محمد بن اسحاق منده (م ۴۷۵هـ) از ابوالحسین خفاف قنطری نیشابوری محدث خراسان و برخی دیگر از نیشابوریان اجازه نقل روایت داشت (صریفینی، ۱۴۱۴: ۳۸۸). پس از ابواسحاق ابراهیم بن عبدالوهاب بن محمد بن اسحاق بن یحیی منده (م ۴۹۰هـ)، فرزندش از ابایعلی صابونی نیشابوری دانش حدیث را فراگرفت (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۷ و ۴۰؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۳ و ۳۳۱).

طبقات الفقهاء، محیی‌الدین علی نجیب، بیروت: دارالبشائرالاسلامیه.

۹. ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵)، تاریخ دمشق، عمرو بن غرامه العمروی، بیروت: دارالفکر.

۱۰. ابن عماد حنبلی، عبدالحی (۱۴۰۶)، شذرات الذهب فی اخبار من الذهب، محمود الارناووط، بیروت: دار بن الکثیر.

۱۱. ابن فقیه، احمد بن محمد (۱۴۱۶)، البلدان، یوسف المعاوی، بیروت: عالم الکتاب.

۱۲. ابن ماکولا، علی بن هبه‌الله (۱۴۱۱)، الاکمال فی رفع الارتیاب عن الموتلف و المختلف فی الاسما و الکنی و الانساب، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۱۳. ابن ملقن، عمر بن علی (۱۴۱۵)، طبقات الاولیاء، نورالدین شریبه من علماء الازهر، قاهره: مکتبه خانجی.

۱۴. ابن نجار، محمد بن محمود (۱۴۱۷)، ذیل تاریخ بغداد، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۱۵. ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۴۱۷)، الفهرست، ابراهیم رمضان، بیروت: دارالمعرفه.

۱۶. ابن نقطه، معین‌الدین (۱۴۰۸)، التقیید لمعرفه رواه السنن و المسانید، کمال یوسف حوت، بی‌جا: دارالکتب العلمیه.

۱۷. ابوزهو محمد، محمد (۱۴۰۴)، الحدیث و المحادثون، بیروت: دارالکتب العربی.

۱۸. اصفهانی، عبدالله بن محمد (۱۴۱۲)، طبقات المحادثین باصبهان و السواریین علیها، عبدالغمر عبدالحق حسین البلوشی، بیروت: مؤسسه الرساله.

۱۹. اصفهانی، عبدالله بن احمد (۱۹۳۴)، ذکر اخبار اصبهان، لیدن، المحروسه به مطبعه بریل.

۲۰. باسورث، ادموند (۱۳۷۲)، تاریخ غزنویان، حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

۲۱. بیهقی، علی بن زید (۱۳۶۱)، تاریخ بیهق، احمد بهمینار، تهران: کتاب‌فروشی فروغی.

یافتند، به عالمان برجسته‌ای در نیشابور تبدیل شدند و تأثیر دانش و روایات محدثان اصفهان در تألیفات محدثان مشهور نیشابور بروز یافت. اگرچه نیشابور از لحاظ رونق دانش حدیث در سطح بالایی قرار داشت، حضور مشایخ و استادان حدیث اصفهانی در نیشابور، در تألیفات نیشابوریان بی‌تأثیر نبود. این شرایط تا زمان روی کار آمدن سلجوقیان در اصفهان ادامه یافت. پس از آنکه اصفهان مرکز دولت سلجوقیان شد و خواجه نظام‌الملک مذهب شافعی را در اصفهان رواج داد، تعداد سفرهای محدثان اصفهان به نیشابور نسبت به دوره قبل کمتر شد و محدثان اصفهان در همین سفرهای محدود بیشتر در مقام شاگردان نیشابوریان قرار داشتند.

فهرست منابع

۱. ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۵)، کامل التواریخ، بیروت: دارصادر.

۲. ابن تغری بردی، یوسف (۱۳۸۳)، النجوم الزاهره فی الملوک مصر و القاهره، مصر: دارالکتب.

۳. ابن جبیر، محمد بن احمد (۱۳۷۰)، سفرنامه، پرویاتابکی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

۴. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۲)، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۵. ابن حبان، محمد (۱۳۹۳)، الثقات، محمد عبدالحمید خان، دکن: دایره‌المعارف العثمانیه.

۶. ابن حوقل (۱۳۶۶)، سفرنامه ابن حوقل، جعفر شعار، تهران: سپهر.

۷. ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۹۷۱، ۱۹۰۰)، وفيات الاعیان، بیروت: دارصادر.

۸. ابن صلاح، عثمان بن عبدالرحمن (۱۹۹۲)،

۲۲. بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۰۸)، *الزهد الكبير*، بیروت: دارالجنان.
۲۳. شیخ عامر احمد حیدر، بیروت: دارالجنان. ----- (۱۴۰۱)، *الاعتقاد والهدایة إلى سبیل الرشاد علی مذهب السلف و أصحاب الحديث*، أحمد عصام الكاتب، بیروت: دار الآفاق الجديدة.
۲۴. ----- (۱۴۰۶)، *البعث والنشور*، الشيخ عامر أحمد حیدر، بیروت: مركز الخدمات والأبحاث الثقافية.
۲۵. ----- (۱۴۱۳)، *الأسماء والصفات*، عبدالله بن محمد الحاشدی، جده: مكتبة السوادی.
۲۶. ----- (۱۴۰۵)، *دلائل النبوة*، عبدالمعطي قلعجي، بیروت: دارالكتب العلمية.
۲۷. ----- (۱۴۲۳)، *شعب الإيمان*، عبدالعلي عبدالحمید حامد، هند: مكتبة الرشد للنشر و التوزيع بالرياض بالتعاون.
۲۸. تهامي، فاطمه (۱۳۸۰)، *تفشي ايرانيان در تدوين حديث*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
۲۹. جرفاذقانی، ناصح بن زفر (۱۳۷۴)، *تاريخ يميني*، تهران: جعفر شعار.
۳۰. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (ابن بیع) (بی تا)، *تاریخ نیشابور*، احمد بن محمد بن حسن، طهران: کتابخانه ابن سینا.
۳۱. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (ابن ربیع) (۱۳۹۷)، *معرفة علوم حديث*، سيد معظم حسين، بیروت: دارالكتب العلمية.
۳۲. حسانانی، عبيدالله بن عبدالله (۱۴۱۱)، *ذشواهدالتنزيل لقواعد التفضيل في الايات النازله في اهل بيت*، محمد باقر محمودی، تهران: مجمع الاحيا الثقافية الاسلاميه.
۳۳. *حدود العالم من المشرق الى المغرب*
- ۱۳۶۲)، منوچهر ستوده، طهران: کتابخانه طهوری.
۳۴. حموی، یاقوت (۱۳۹۹)، *معجم البلدان*، بیروت: دارالاحياء التراث العربی.
۳۵. خولی، محمد عبدالعزيز (۱۹۸۶)، *تاریخ فنون حديث*، بیروت: دارالقلم.
۳۶. ذهبی، شمس الدین (۱۴۰۵)، *سیر اعلام النبلا*، محقق شعيب الارناووط، بی جا: مؤسسه الرساله.
۳۷. ----- (۱۴۱۳)، *تاریخ اسلام*، عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالكتب العربی.
۳۸. ----- (۱۴۱۹)، *تذکره الحفاظ*، بیروت: دارالكتب العلمیه.
۳۹. ----- (بی تا)، *العبر فی من غیر*، بیروت: دارالكتب العلمیه.
۴۰. رازی، ابن ابی حاتم (۱۲۷۱)، *جرح و تعديل*، بیروت: دارالاحيا التراث العربی.
۴۱. راوندی، محمد بن علی (۱۳۴۶)، *راحه الصدور و آیه السرور*، تصحیح محمد اقبال، تهران: اساطیر.
۴۲. سبکی، تاج الدین (۱۴۱۳)، *طبقات الشافعية الكبرى*، محمود محمد الطنحی و عبيدالفتاح محمد الحلو، بی جا: هجر للطباعة والنشر والتوزيع.
۴۳. سمعانی، عبدالکریم بن محمد (۱۳۸۲)، *الانساب*، عبدالرحمن بن یحیی معلمی الیمانی، حیدرآباد: دایره المعارف العثمانیه.
۴۴. ----- (۱۳۹۵)، *التحیر فی معجم کبیر*، منیره ناجی سالم، بغداد: رئاسه دیوان الاوقاف.
۴۵. سهمی، حمزه ابن یوسف (۱۴۰۷)، *تاریخ جرجان*، محمد عبدالمعیدخان، بیروت: عالم الكتاب.
۴۶. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۴۱۵)، *ملل و نحل*، قم: شریف رضی.

۴۷. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱)، *تاریخ ادبیات در ایران در قلمرو زبان پارسی از آغاز عهد اسلامی تا دوره سلجوقی*، تهران: فردوس.
۴۸. صریفینی، ابراهیم بن محمد (۱۴۱۴)، *المنتخب من کتاب السیاق لتاریخ نیشابور*، خالد حیدر، بی‌جا: دارالفکر و النشرالتوزیع.
۴۹. صفدی، خلیل بن ایبک (۱۴۲۰)، *الوافی بالوفیات*، محقق احمد الانلاووط و ترکی مصطفی، بیروت: دارالاحیاء التراث.
۵۰. طوسی، حسن بن علی (۱۳۴۴)، *سیاست‌نامه*، *خواججه نظام‌الملک*، تهران: زوار.
۵۱. عبادی، محمد (۱۹۶۴)، *طبقات الفقهاء الشافعیه*، اسکندریه: مکتبه البلدیة.
۵۲. غنیمه، عبدالرحیم (۱۳۸۸)، *تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی*، نورالله کسای، تهران: دانشگاه تهران.
۵۳. قرشی، عبدالقادر (بی‌تا)، *جواهر المصیئه فی طبقات الحنفیه*، عبدالفتاح محمد حلو، بیروت: مؤسسه الرساله.
۵۴. کسای، نورالله (۱۳۶۳)، *مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن*، تهران: امیرکبیر.
۵۵. کمالی، ابوالقاسم (۱۳۸۶)، *تاریخ علمای نیشابور*، تهران: نشر طلایی.
۵۶. مافروخی، مفضل بن سعد (۱۳۲۸، ۱۳۸۵)، *محاسن اصفهان*، حسین بن محمد آوی، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی اصفهان.
۵۷. مقدسی، محمد بن احمد (۱۴۱۱)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، قاهره: مکتبه مدبولی.
۵۸. منذری، عبدالعظیم بن عبدالغنی (۱۴۰۵)، *التکمله لوفیات النقله*، بشار عواد، بیروت: مؤسسه الرساله.
۵۹. مؤید ثابت، علی (۱۳۵۵)، *تاریخ نیشابور*، تهران: انجمن آثار ملی.
۶۰. مهدوی، مصلح‌الدین (۱۳۷۹)، *مزارات اصفهان*، تصحیح اصغر منتظرالقائم، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۶۱. ناجی، محمدرضا (۱۳۹۲)، *فرهنگ و تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان*، تهران: امیرکبیر.
۶۲. یافعی، عبدالله بن اسعد (۱۴۱۷)، *مراه الجنان و عبره الیقظان*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مقالات**
۶۳. اسماعیلی، قربانعلی (۱۳۸۶)، «پانزده مدرسه ناشناخته در خراسان»، *تاریخ تمدن اسلامی*، ش ۶، ۶۳-۸۲.
۶۴. ثنایی، حمیدرضا (۱۳۹۵)، «کشاورزی در ولایت نیشابور از برآمدن طاهریان تا برآمدن مغولان»، *پژوهشنامه تاریخ محلی*، ش ۱، ۶۷-۷۲.
۶۵. ----- (۱۳۹۰)، «رحله‌های محدثان نیشابور در سده‌های ۳-۶ و پیوند آن با معیشت ایشان»، *مطالعات اسلامی*، ش ۸۷، (۲۷-۴۹).
۶۶. حاجیان، مهدی (۱۳۹۷)، «علوم حدیث در ربیع نیشابور طی چهارسده نخستین»، *مطالعات تاریخی قرآن و حدیث*، ش ۶۴، (۱۵۷-۱۷۴).
۶۷. شرفی، احمدرضا (۱۳۸۹)، «حوزه حدیثی نیشابور از ابتدا تا اوایل قرن هفتم هجری»، *علوم حدیث*، ش ۵۷، (۲۱۱-۲۳۵).
۶۸. طهماسبی، ساسان (۱۳۹۰)، «ثوری‌ها و حنبلی‌های اصفهان»، *تاریخ اسلام*، ش ۴۵، (۱۴۱-۱۵۹).
۶۹. ----- (۱۳۹۲)، «حنفی‌های اصفهان پیش از صفویه، بررسی علل توسعه و منازعه آنان با شافعی‌ها و حنبلی‌ها»، *سخن تاریخ*، ش ۱۸، (۷۳-۹۳).
۷۰. مولوی، عبدالحمید (۱۳۴۷)، «نیشابور قدیمی‌ترین مرکز خراسان پایگاه علوم اسلامی در ایران»، *مطالعات اسلامی*، ش ۱، (۱۸۲-۲۲۶).